

Fonologie: de R

Marc van Oostendorp
marc.van.oostendorp@meertens.knaw.nl

College Haagse Harry 16.10.2002

Samenvatting van dit college: De taal is een krachtenveld; allerlei taalkundige krachten proberen een woord in een bepaalde richting te trekken en woorden veranderen soms van vorm omdat ze aan een of meer van die krachten toegeven. We bekijken sommige van de krachten die in het Nederlands werkzaam zijn op de /r/.

1. *Fonologische taalvariatie*

De fonologie bestudeert klankstructuur, dat wil zeggen met de systematische aspecten van taalklanken. Veel opvallende taalvariatie in het Nederlands heeft betrekking op klanken. Als je iemand het taalgebruik van een ander hoort imiteren, doet zo iemand wel bepaalde klanken na ('zachte g', *eetn*) maar slechts zelden een bijzondere syntactische constructie.

In dit college gaan we ons iets meer verdiepen in een klank die in het Nederlands heel variabel zijn: de /r/. In het hoorcollege hebben we al gezien dat veel (jongere) mensen (in de Randstad) minstens twee vormen van die klank in hun repertoire hebben zitten:

- een medeklinkerachtige variant, die ik opschrijf als [ʀ]
- een klinkerachtige variant, die ik opschrijf als [ã]

Als we het woord *raar* als uitgangspunt nemen, kunnen we nu drie varianten van het Nederlands onderscheiden:

- [ʀa ~ ʀ]-varianten; bijvoorbeeld: nieuwslezer-Nederlands
- [ãa ~ ã]-varianten; bijvoorbeeld: Leids
- [ʀa ~ ã]-varianten; algemeen gangbaar onder o.a. moderne studenten in de Randstad

Er is nog een logische vierde variant, die in de praktijk echter ontbreekt: de [ãa ~ ʀ]-variant. Dat deze variant ontbreekt is fonologisch te verklaren. De ideale lettergreep heeft de structuur CV (consonant-vocaal), zoals we in het hoorcollege hebben gezien: een *open* lettergreep met een sterke medeklinker aan het begin.

Iemand met twee soorten /r/ zet dan de twee varianten zo in dat zijn woorden de ideale lettergreep zoveel mogelijk benaderen en zegt dus [ʀa ~ ã]. Impliciet in deze redenering zit de volgende aanname:

- Sommige taalvariantie vindt zijn oorsprong in de spanning tussen de 'eigenlijke vorm' van een woord en de 'ideale' vorm voor dat woord.

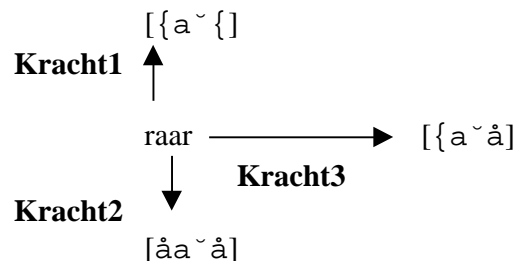
Dat niet alle taalveranderingen hetzelfde zijn, komt doordat er meer dan één ideale vorm is. Dit hebben we in het hoorcollege ook al gezien: *mama, papa, dada, tata* hebben ieder voor zich argumenten om als 'ideaal' te worden beschouwd.

Fonologen zien de taal vaak als een krachtenveld, met krachten die een woord in de richting van een bepaald ideaal willen trekken. In alle varianten van het Nederlands zijn drie krachten operatief:

- **Kracht1:** De /r/ wil het liefst een medeklinker zijn
- **Kracht2:** De /r/ wil het liefst een klinker zijn
- **Kracht3:** Lettergrepen dienen het ideaal CV te benaderen.

De krachten zijn met elkaar in tegenspraak (ze trekken verschillende kanten op).

Verschillen tussen taalvarianten zijn te beschouwen als verschillen tussen de sterkte in krachten; de kracht die het hardste trekt, wint.

Wat hier niet is ingetekend, is een kracht die zorgt voor een zekere mate van stabiliteit in het taalsysteem: klanken veranderen liever niet. Om de een of andere reden is deze kracht nu net voor de /r/ uitermate zwak; de /r/ is daarmee een heel variabele medeklinker.

Onderwerpsuggestie:

In een beroemd geworden onderzoek heeft de Amerikaanse sociolinguïst de variatie onderzocht in de uitspraak van de /r/ in New York. Hij deed dit door in een aantal warenhuizen aan de verkoopster te vragen om producten waarvan hij wist dat deze op de vierde verdieping te vinden waren. De verkoopster zei dan *fourth floor* en Labov luisterde goed of en hoe ze die twee /r/-en uitsprak. Door deze proef in verschillende soorten warenhuizen (sjiek/minder sjiek) te herhalen, probeerde Labov uit te vinden of er verschillen waren tussen verschillende sociale klassen. Je kunt dit experiment op kleine schaal herhalen. Neem drie verschillende grote winkels in Amsterdam (bijv. de Bijenkorf, een Hema, boekhandel Scheltema) en vraag op verschillende momenten aan minstens vier verschillende mensen in de winkel om iets waarvan je weet dat het op de eerste, derde of vierde verdieping te vinden is. Let goed op of en hoe de r wordt uitgesproken en noteer dit. Hoeveel verschillende r'en hoor je in totaal? Zijn er verschillen tussen de verschillende winkels?

2. Tien soorten /r/

De Vlaamse onderzoeker Hans Van de Velde vond maar liefst tien verschillende realisatiemogelijkheden voor de /r/:

1. Tongpunt-r
2. Brouw-r; uvulaire r. Dit is de { .
3. Nul-r: r is helemaal weggevalen
4. Sjwa
5. Retroflexe realisatie: de tip van de tong wordt naar boven gekruld
6. Alveolaire tap: een tongpunt-r met slechts één trilling, een 'snelle d'
7. Voorapproximanten: geen afsluiting in de mond, maarklinkerachtig
8. Achterapproximanten: ook klinkerachtig, maar meer achter in de mond. Dit is de â .
9. [j]
10. Fricatief: ch-achtig.

Veel mensen hebben meer dan één /r/. Zoals we hierboven al hebben gezien, wordt de keuze tussen de verschillende realisaties dan onder andere fonologisch bepaald. De volgende tekst komt uit *Haags. De kugsus* van het *Haags Tale Instituut*.

De meideklinkâhs

Allereerst de r. Een letter die we liever kwijt zijn. In Den Haag houden wij niet van mensen met een r.

De r wordt na een korte klank een g:

Vb. *Bagt, van hagte gefeiliciteaht met de vejaahdag van Gegt.*

De r na een lange a wordt een h:

Vb. *Is dat je haah of heb je tapèt jonge gekreige?*

Na zo'n beetje alle andere klanken wordt de r een âh:

Vb. *Die hoeâh is te duâh: dan wogde me druève maah zuâh!*

Het komt er op neer dat het Haags (in ieder geval het 'officiële' Haags van deze kugsus) twee r-en kent: nummer 10 na een korte klinker en nummer 8 na een lange. Omdat de klank die correspondeert met <g> meer medeklinkerachtig is dan de /r/, kun je dit deel van de variatie zien als voldoen aan kracht 1. Hoe zit dat met de /r/ na een lange klinker? Hier wordt kennelijk juist eerder toegegeven aan kracht 3. (Waarom dit verschil tussen lange en korte klinkers wordt gemaakt, laten we hier rusten.)

Merk trouwens op dat in de 'les' van het HTI alleen sprake is van een r na een klinker. Een r aan het begin van een woord wordt helemaal niet genoemd, en dat is niet zo gek. Op die plaats is er kennelijk geen enkele kracht die werkt op de r en deze wordt ook in Den Haag 'waar men hem liever kwijt is', gewoon uitgesproken.

Onderwerpsuggestie:

Neem een of meer andere Nederlandse klanken; bijvoorbeeld een van de klanken die je schrijft met de letters l, ei, g,, e, v. Inventariseer in je omgeving, via radio en televisie en eventueel via literatuur welke varianten er van deze klanken bestaan. Zit er systematiek in deze variatie? Bestaan er ook Nederlandse klanken die niet variabel zijn?

Verdwijnende en verschijnende r

Soms verdwijnt de r zelfs helemaal. Het volgende is een voorbeeld uit het Gronings (ontleend aan een beschrijving uit 1923; het hekje geeft aan dat een klank verdwenen is)

/ar/ [ɔ:r] voor een t, n, d of aan het eind van een woord [γɔ:rŋ] [wɔ:rt]
/ar/ [a#] voor labialen en dorsalen [a#m] [sxa#p]

Ook hier lijkt het streven naar een mooie lettergreepstructuur weer de drijvende kracht te zijn geweest: de r verdwijnt na een klinker en laat een (bijna) open lettergreep achter.

In sommige dialecten verschijnt de r ook net zo gemakkelijk als hij verdwijnt. De volgende voorbeelden komen uit het stadsdialect van Utrecht:

Verdwijnende r: [axtəby:t, d:məsfo:t]

Verschijnende r: [bɣ:dərik] 'beurde ik' (ontving ik geld)

Ook hier zie je weer dat de r verdwijnt om de lettergreep gemakkelijker te maken. Maar dat lijkt ook de reden waarom hij in andere contexten juist verschijnt: hij komt precies tussen twee klinkers in zodat er een regelmatige opeenvolging klinker-medeklinker-klinker ontstaat. In veel dialecten van het Engels (zogenoemde 'non-rhotic dialects') zie je trouwens een soortgelijk verschijnsel van een verdwijnende en verschijnende r:

	<i>Non-rhotic dialects</i>	<i>Rhotic dialects</i>
a.	I have seen the spar [spa].	a. I have seen the spar [spar].
b.	The spar [spar] is nice.	b. The spar [spar] is nice.
c.	I have seen the spa [spa]	c. I have seen the spa [spa]
d.	The spa [spar] is nice.	d. The spa [spa] is nice.

Een bijzonder geval van verdwijnende-en-verschijnende r is 'r-metathese'. De r verdwijnt uit de ene plaats van het woord om op de andere plaats weer op te duiken. In de geschiedenis van veel talen, ook het Nederlands, gebeurt dit regelmatig. Zo is het woord *Kerst* natuurlijk etymologisch verwant aan *Christ(us)*. De r is hier over de klinker heen gesprongen. Een probleem in lettergreepstructuur aan het begin van het woord (twee medeklinkers naast elkaar) is zo opgelost, ook al is er tegelijkertijd een probleem aan het eind gecreëerd.

Als je Engelse met Nederlandse woorden vergelijkt, zie je dat dit vaker gebeurd moet zijn (er is overigens reden om te veronderstellen dat het Engels hier de oorspronkelijke toestand vertegenwoordigt). Ook een woord als *derde* (driede) is een aanwijzing in die richting.

<i>Engels</i>	<i>Nederlands</i>
breast	borst
press	persen
crust	korst
cress	(tuin)kers

R en A

Met de klinker /a/ onderhoudt de medeklinker /r/ een speciale relatie. Dat bleek eigenlijk hierboven al een paar keer:

1. de r verandert in het Haags volgens het HTI na een lange klinker in 'âh', volgens ons in [â]. Uit allebei die symboolkeuzes blijkt dat die klank iets a-achtigs heeft;
2. In de niet-rotische dialecten van het Engels verdwijnt en verschijnt de /r/ precies na de /a/, maar niet bijvoorbeeld na een /i/ of /e/.
3. In het Duits spreek je de uitgang *-er* ook als... [â]: *Wasser, besser*, enz. Dat gebeurt trouwens ook in Zuid-Hollandse dialecten zoals, wederom het Haags (*kankâh*).

Wat is die speciale relatie? Kennelijk lijken de a-klank (om preciezer te zijn: de korte a-klank, fonetisch schrijf je die als [A]) en de r heel veel op elkaar.

1. als de r heel klinkerachtig wordt, verandert hij in een klinker die heel veel op de [A] lijkt
2. De r kan makkelijk verdwijnen na een [A], omdat de functie van de medeklinker dan makkelijk door de klinker kan worden overgenomen.
3. Als de klinker sjwa en de r samensmelten is het resultaat kennelijk wederom een [A]-achtige klank.

Onderwerpsuggestie fonologie algemeen:

- In dit hoofdstuk zijn schetsmatig een aantal aspecten van klankstructuur van het Nederlands aan de orde gekomen. Ga aan de hand van het hoofdstuk van *Nieuwe Tongen* dat de leesstof vormt voor dit college na of je gelijke trends tegenkomt in de talen van nieuwkomers; geef een presentatie van enkele opvallende aspecten in de klankstructuur van een of andere groep allochtonen